

جستاری در ساختارشناسی طرح و نقش تذهیب‌های قرآنی عصر تیموری موجود در موزه آستان قدس رضوی

فاطمه غفوری فر^۱، دکتر فرناوش شمیلی^۲

چکیده

تاریخ دریافت: ۹۶/۵/۱ - تاریخ پذیرش: ۹۶/۶/۲۱

هدف پژوهش: این پژوهش با هدف بررسی تذهیب‌های قرآنی عصر تیموری محفوظ در موزه آستان قدس رضوی انجام شده است و ضمن شناسایی آرایه‌های قرآنی همچون: شمشه، دعای افتتاح، سرلوح، صفحات متن (حاشیه صفحات)، نشان آیات (جزء، سجده، حزب)، گل‌آیه‌ها، فهرست سوره‌ها و صفحات ختم، به نحوه صفحه‌آرایی و ساختارشناسی فرم نقوش و رنگ می‌پردازد. از طرفی، مطالعه در این زمینه به منظور دستیابی به آرمان والایی است که در اطلاعات کتاب‌های آموزشی رشته هنر تذهیب و ارتقای نظام آموزش هنری ایران کمتر به آن توجه شده است.

روش پژوهش و جامعه آماری: پژوهش پیش‌رو به روش پیمایشی و با رویکرد توصیفی - تحلیلی صورت گرفته و اطلاعات از طریق منابع کتابخانه‌ای و گردآوری تصاویر به صورت میدانی از موزه‌های موردنظر جمع‌آوری شده است. با مطالعه آثار قرآنی موزه آستان قدس رضوی و مشورت با کارشناسان خبره این بخش، هفت نسخه نفیس سنددار مرتبط با عصر

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد هنراسلامی - نگارگری، دانشگاه هنراسلامی تبریز، دانشکده هنرهای صناعی اسلامی، آذربایجان شرقی، تبریز. (نویسنده مسئول).

fg hafuorifar@gmail.com

۲. استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه هنراسلامی تبریز، دانشکده هنرهای صناعی اسلامی، آذربایجان شرقی، تبریز. (مسئول مکاتبات).

f.shamili@tabriziau.ac.ir

مذکور و زمینه مطالعه پژوهش حاضر به روش هدفمند انتخاب شد. با مشاهده این نسخه‌ها، ویژگی‌های آرایه‌های آن مشخص شده است.

یافته‌های تحقیق: یافته‌ها نشان داد ساختار عناصر بصری شامل انواع نقوش تزئینی اسلیمی، ختایی، هندسی و خوشنویسی است. نقوش اسلیمی با ۳۸.۸٪ بیش‌ترین نقوش تزئینی را دربردارد، گل‌های ختایی ۲۲.۴٪ و ۳.۴٪ نقوش هندسی و ۲۷.۳٪ توزیع خوشنویسی در صفحه است. صفحه‌آرایی به صورت ۳ کتیبه‌ای، ۵ کتیبه‌ای و ۶ کتیبه‌ای ساختار بندی شده است. صفحات به‌طور میانگین با تقسیم‌های طلایی آراسته و تدوین شده‌اند. لاجورد و طلا غالب‌ترین رنگ‌های به‌کاررفته در این آثار است.

نتیجه‌گیری: موزه آستان قدس رضوی از جمله کلکسیون‌های عظیم در جهان است و قرآن‌های مذهب فاخر و نفیسی را در خود گنجانده است. نسخه‌های قرآنی عصر تیموری در آن از ویژگی‌های خاصی برخوردار است؛ از جمله آن استحکام، منطق، نظم و ریتم، تقارن، ترکیب بندی‌های سامان‌دهی شده، صفحه‌آرایی‌هایی بر مبنای تناسب‌های طلایی از جمله مؤلفه‌های برجسته نسخه‌های مورد مطالعه هستند. از این رو، شناختن ساختار فرمی عناصر تزئینی - بصری و عناصر نوشتاری و به‌کارگیری آنها در قرآن‌آرایی، لازمه فهم دقیق از اصالت نقوش است. از نقوش تزئینی اصیل مانند اسلیمی، ختایی، هندسی و خطوطی همچون نسخ، محقق و... در آراستن قرآن‌های تیموری مورد مطالعه بهره‌برده شده است که بیانگر مشخصه‌های اصلی تذهیب‌های قرآنی عصر تیموری است و استفاده از این عناصر، در تثبیت و تحکیم مبانی فکری نظام آموزشی هنری کشور نقش بسزایی دارد.

کلیدواژه‌ها: عصر تیموری، تذهیب‌های قرآنی، موزه آستان قدس رضوی، ساختارشناسی تذهیب

مقدمه

قرآن کلام وحی الهی و کتاب مقدس مسلمانان در اعصار مختلف بوده است. توجه ویژه مسلمانان به قرآن مجید، موجب تغییر و تحول در کتابت کلام وحی شده است. این تغییرات در زمینه‌های کتاب‌آرایی، خوشنویسی و هنر تذهیب و... به وضوح قابل مشاهده است. بدین ترتیب، نسخه‌های خطی از جمله قرآن بستر مناسبی برای پیشرفت و رشد و شکوفایی هنرهای مربوط به کتاب‌آرایی شده است که از جمله آن می‌توان به هنر تذهیب اشاره کرد. از این رو، تذهیب را می‌توان مجموعه‌ای از نقوش تزئینی بدیع و زیبا دانست که هنرمندان نقاش و مذهب‌بان برای جلوه‌نمایی نسخه‌های خطی مذهبی، علمی و تاریخی از آن بهره می‌برده‌اند. از آنجا که قرآن کریم در میان مسلمانان جایگاه ویژه‌ای

داشته است، توجه به تذهیب‌کردن این کتاب مقدس از اواسط قرون اول هجری آغاز شد. تذهیب‌های قرآنی در ابتدا بسیار ساده بوده است به گونه‌ای که با چند خط و رنگ آراسته می‌شدند. دوره تیموری یکی از ادوار مهم هنری ایران در حوزه کتاب‌آرایی و هنرهای مرتبط با آن از جمله خوشنویسی و تذهیب است که با ویژگی‌های مختص به خود در قالب مکاتب هنری شیراز و هرات و تبریز جلوه نموده است. بدین ترتیب، هنر تذهیب این دوره الگو و منبع الهامی برای تذهیب‌های دوره‌های بعدی است.

نکته قابل تأمل در این زمینه این است که با تعقل و تعمق بر مجموعه کتاب‌ها، رساله‌ها و مقاله‌های منتشرشده در جهان (در چند دهه اخیر) درباره هنر اسلامی و هنر ایرانی، درمی‌یابیم که رویکرد بیشتر پژوهشگران هنر اسلامی بیش از همه متوجه خوشنویسی و نقاشی ایرانی بوده و مسائلی چون پیشینه و خاستگاه تذهیب، مکتب‌های تذهیب و ویژگی هر دوره تاریخی، ساختار و ترکیب بندی، مبانی طراحی، تکنیک‌های اجرایی، هنرمندان و سبک کار آنان و نقد تحلیلی مستقل درباره این هنر کمتر به صورت تخصصی و علمی بررسی، تجزیه و تحلیل شده است. متأسفانه در ایران نیز عموم آثار منتشرشده در زمینه تذهیب، کتاب‌های آموزشی بوده است که فاقد اطلاعات تاریخی و تحلیلی دقیق درباره این هنر ارزشمند هستند. از طرفی، مسئله پیدایش تذهیب همگام با توسعه خوشنویسی و به واسطه تزئین کلام الهی و شکوفایی آن در جغرافیای فرهنگی ایران را باید از چشم اندازی توصیفی - تحلیلی و فن‌شناسانه در حوزه نسخه‌شناسی و آموزش هنر در ایران مطالعه نمود. روش‌های شناخت پدیده‌ای چون هنر تذهیب، به ویژه قالب‌ها و مکتب‌های مختلف آن را باید موشکافانه نقد و بررسی کرد (معتقدی، ۱۳۹۵). از طرفی، کشور ایران به دلیل نقش محوری خود در شکل‌گیری هنر اسلامی، از همان ابتدای قرن بیستم کانون توجه مورخان، پژوهشگران، مجموعه‌داران و موزه‌داران هنر اسلامی بوده است. به همین جهت، در این مقاله سعی بر آن است تا اهمیت پرداختن به چنین موضوعی را با توجه به نسخه‌های قرآنی مذهب عصر تیموری محفوظ در موزه آستان قدس رضوی بررسی کرد. براین اساس، قرآن‌های

محفوظ در موزه ذکر شده که یکی از باارزش‌ترین نمونه‌های تیموری است، تاکنون به صورت جزئی و خاص در دایره تفحص پژوهشگران نبوده است. منابع موجود در این زمینه بسیار اندک و انگشت شمار است. از این رو، پژوهش حاضر عناصر تزئینی موجود در نسخه‌های مذهب قرآن‌های تیموری این موزه و نیز نوع عناصر بصری و ساختاری در آنها را واکاوی می‌کند.

در پژوهش پیش رو، ابتدا مفاهیم و مطالب مرتبط با موضوع مقاله و سپس توصیف مختصری از تذهیب‌های عصر تیموری ارائه شده است. در قسمت سوم پژوهش نیز آثار مورد نظر موزه معرفی و تجزیه و تحلیل و نقوش با رویکرد ساختارشناسی فرمی بررسی شده است.

هدف‌های پژوهش

۱. بررسی و مطالعه مؤلفه‌های شاخص در هنر قرآن‌آرایی و تذهیب‌های قرآنی عصر تیموری
۲. آگاه‌سازی از آرایه‌های تزئینی مورد استفاده در قرآن‌آرایی عصر تیموری و معرفی نسخه‌های قرآنی مذهب محفوظ در موزه آستان قدس رضوی.
۳. تحلیل و تفحص در تناسبات صفحه‌آرایی و ترکیب بندی و ساختارشناسی فرمی عناصر تزئینی - بصری در نسخه‌های قرآن‌های تیموری موزه مذکور.
۴. تتبع، تعمق و موشکافی به منظور ترویج هنر کتاب‌آرایی به ویژه قرآن‌آرایی، تکثیر و تحکیم اطلاعات مرتبط با هنر تذهیب‌های قرآنی در نظام آموزش هنری و کتاب‌های درسی مرتبط با هنر و رشته تذهیب و هنر اسلامی.

روش / رویکرد تحقیق و جامع آماری پژوهش

این مقاله از نظر هدف و آرمان کاربردی است. واکاوی نسخه‌ها به روش پیمایشی و با رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شده است. با بررسی نسخه‌های قرآنی مذهب عصر تیموری نگهداری شده در موزه نام‌برده و مشاوره و رایزنی با کارشناسان کاردان و

باکیاست بخش نسخه‌های خطی، تعداد هفت نسخه قرآنی مختص عصر تیموری دارای تذهیب، سند و تاریخ، با نظام ایده‌آل و سازماندهی هدفمند انتخاب شد.

پروش‌های اساسی تحقیق

۱. نسخه‌های قرآنی مذهب محفوظ در موزه آستان قدس رضوی از چه نوع آرایه‌های قرآنی برخوردار هستند؟ میزان تناسب رعایت شده در صفحه‌آرایی و ترکیب‌بندی نسخه‌های مورد مطالعه و نیز ساختارشناسی عناصر تزئینی آراسته شده در قرآن‌های مذهب به چه صورت انجام شده است؟

۲. مؤلفه‌ها و ویژگی‌های حاکم در نظام چیدمان ترکیب‌بندی آرایه‌های مذهب قرآنی و فرم عناصر تزئینی - بصری تذهیب‌های قرآنی مورد مطالعه چیست؟

پیشینه پژوهش

با توجه به بررسی‌ها و تبیین‌های صورت‌گرفته در این زمینه، آثاری موجود است که در آنها به صورت مختصر و گذرا به چنین مباحثی پرداخته شده است. از جمله این آثار می‌توان به مقاله «توسلی و عظیمی» با عنوان «بررسی ویژگی‌های آرایه‌ها و تذهیب مکتب هرات در مصاحف قرآنی آستان قدس رضوی» (۱۳۹۴) اشاره کرد. نویسندگان در این مقاله به مطالعه آرایه‌های موجود در مصاحف قرآنی متعلق به مکتب هرات پرداخته‌اند. آنها به بررسی انواع خطوط از جمله ثلث، ریحان با دانگ‌های مختلف، سطر بندی آثار را که در ۷ الی ۹ ردیف مسطرکشی شده است، بررسی کرده‌اند. از طرفی، قطع نسخه‌ها را بررسی و دریافته‌اند که رایج‌ترین قطع صفحات، رحلی بزرگ و سلطانی است. لوح‌های مذهب، شمس و تزئین پایان قرآن از جمله دستاورد شناسایی آرایه‌های قرآن در مطالعات آنها بوده است.

به عنوان پیشینه دیگری از مجموعه تذهیب‌های قرآنی، می‌توان به منبع مطالعاتی از مقاله «آزاده محب‌علی» با عنوان «نگاهی به تاریخچه و سیر تحول تذهیب، آرایشگر صفحه‌های قرآن» اشاره کرد. وی نیز به نقوش تذهیب و تزئینات وابسته به هنر تذهیب

پرداخته و تذهیب‌کاران دوران مختلف را بررسی کرده است.

«شفیقی و مرآتی» (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «تبیین وجوه زیباشناسانه بصری در حاشیه‌نویسی قرآن‌های خطی منتخب سده‌های ۱۰ تا ۱۴ ه.ق.» به تشریح الگوهای رایج در ساختار و سامان‌دهی اجزای آنها پرداخته‌اند. نتایج پژوهش آنان نشان داد بهترین ویژگی تناسبات در ابعاد و تقسیم‌بندی در چینش عناصر بصری را می‌توان در قرآن‌های حاشیه‌دار مشاهده کرد؛ لذا از هماهنگی و انسجام بصری بالاتری برخوردار هستند. ایشان به انواع خطوط به‌کاررفته در قرآن‌ها، تزئیناتی چون گل‌های ختایی و اسلیمی در حد توصیف اشاره کرده‌اند. این پژوهشگران در مقاله دیگری با نام «بررسی ویژگی‌های تزئینی قرآن‌نگاری مکتب شیراز عصر صفوی» (۱۳۹۳) به مطالعه توصیفی نقوش تزئینی ختایی، اسلیمی و نشان آیات پرداخته و غلبه نقوش گیاهی را از ویژگی‌های مهم تذهیب عصر صفوی می‌دانند.

«پنجه‌باشی و دادور» (۱۳۹۱) در پژوهش خود با عنوان «مطالعه و بررسی نسخه‌های خطی قرآن به کتابت بانوان دوره قاجار» ضمن بررسی شرایط اجتماعی و زندگی زنان دربار قاجار، فعالیت‌های هنری ایشان را به ویژه در حوزه کتابت قرآن کریم مطالعه و ویژگی‌های هنری نسخه‌های قرآن کریم را معرفی کرده‌اند. تصاویری که گزینش کرده‌اند از موزه‌های کاخ گلستان، کتابخانه ملی ایران، آستان قدس رضوی و آستانه مقدسه قم بوده است. آنان دریافته‌اند با وجود کمبود منابع مکتوب درباره زنان دربار قاجار، نقش آنان در فعالیت‌های اجتماعی به‌ویژه مذهبی و هنری محدود نبوده است و در کتابت قرآن کریم و خوشنویسی با توانمندی شایسته آثار نفیسی را برجای گذاشته‌اند.

«نجارپور» (۱۳۹۵) پژوهشی را در زمینه مفاهیم تذهیب‌های قرآنی در عصر صفوی انجام داده است. این پژوهشگر دو عنصر اساسی خوشنویسی و تذهیب را پایه اصلی هنر کتاب‌آرایی می‌شمارد. وی معتقد است عناصری که در قرآن مورد استفاده قرار گرفته از ساختار ظاهری فراتر است. تذهیب‌های قرآنی در عصر صفوی از مفاهیم عمیق اسلامی و عرفانی برخوردار هستند و برخی از هنرمندان تذهیب‌کار، به پشتوانه تجارب هنرمندان

ماقبل خود، برای تذهیب قرآن از مفاهیم عمیق قرآنی نیز الهام گرفته‌اند. دستاورد پژوهش ایشان به شرح زیر است:

«برخی از تذهیب‌هایی که در قرآن وجود دارد شبیه درخت هستند که در حاشیه قرآن‌ها دیده می‌شود. این تذهیب‌ها با مفاهیم قرآنی و با آیات همان‌جا در ارتباط هستند. بنابراین، تعبیر و تفسیر آرایه‌های تذهیب در قرآن می‌تواند با تذهیب‌های سایر کتاب‌ها متفاوت باشد، لذا این آرایه‌ها در قرآن می‌تواند به نوعی متجلی عالم قدس و نشان از بهشت باشد. باز نمود بهشت در عالم شهود می‌تواند درخت و گل و گیاه باشد که این بازآفرینی در تذهیب به صورت تجریدی نقش زده شده و به نوعی تذهیب حالت تجریدی بهشت است که در آن انواع گل، غنچه، درخت و انواع گیاهان و برگ حضور دارد. قاریان وقتی صفحات افتتاحیه قرآن را باز می‌کنند، فضای آرام و باغی و پراز نور را مشاهده می‌کنند. در واقع قرآن دریچه‌ای برای ورود به بهشت و رستگاری انسان است و تذهیب نیز به نوعی تجلی بهشت برای قاریان قرآن است». (نجاریور، ۱۳۹۵: ۴۷-۴۸)

در مطالعه و تفحص منابع مطالعاتی، تحقیق جامع و مشخصی که چگونگی فرم نقوش و یا اصالت ساختار تذهیب‌های قرآنی عصر تیموری موزه آستان قدس رضوی را نشان دهد، یافت نشده است. وجه تمایز موضوع با پژوهش‌های حاضر و دیگر تحقیقات، روش تحلیلی و تطبیقی نقوش و ارزیابی میزان به‌کارگیری عناصر تزئینی با عناصر نوشتاری و تحلیل ابعاد گرافیکی آثار است.

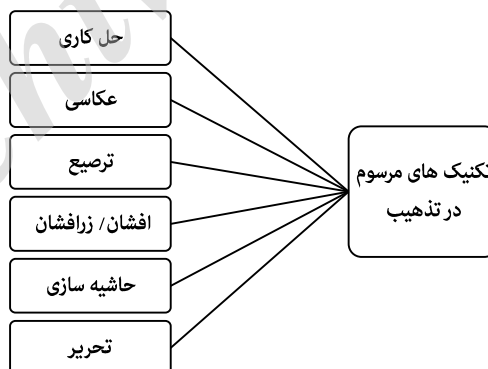
تعریف مفاهیم و اصطلاحات پژوهش

در این قسمت اصطلاحات رایج در تذهیب به صورت نمودار بیان شده است و در ادامه به تکنیک‌های رایج و بیش‌ترین رنگ‌های مورد استفاده در تذهیب عصر تیموری اشاره می‌شود. برای تکمیل این عبارت، مفاهیمی در توضیحات جدول ۱ تنظیم شده است. بررسی تکنیک‌ها در نمودار ۱ و شرح رنگ‌ها در نمودار ۲ قابل مشاهده است.

جدول ۱. تعریف‌هایی از اصطلاحات مورد نیاز پژوهش (منبع: نگارندگان)

اصطلاحات	توضیحات
تذهیب	تذهیب یکی از شاخه‌های هنر انتزاعی-تزیینی در هنرهای اسلامی به شمار می‌رود که بعد از ظهور اسلام برای تزیین نسخ خطی به ویژه برای نسخ قرآنی آن را مورد توجه قرار دادند، از ویژگی‌های این هنر می‌توان به ریتم، توازن، قرینگی، تکرار و در هم تنیدگی، هماهنگی فرم‌ها، ایستایی در صفحه اشاره کرد. به گفته نجیب مایل هروی تذهیب مجموعه نقوش گیاهی و هندسی با قرینه را گویند که مذهب در کشیدن آنها فقط از سیاهی و آب زرا استفاده کرده است و رنگ دیگری به کار نبرده باشد. اگر مذهب در کشیدن نقوش مذکور جزر و مشکی از دیگرالوان، همچون لاجورد، شنگرف، زنگار، صورتی و غیره استفاده کرده باشد، نقوش مزبور را در اصطلاح ترصیع می‌گویند. (هروی، ۱۳۹۴: ۲۶۱) در طراحی تذهیب از هفت بند نقاشی پیروی می‌شده است، که این هفت اصل از قطب‌الدین قصه‌خوان است، این هفت قاعده را نام برده که عبارتند از: اسلیمی، ختایی، فرنگی، فضالی، ابر، واق، گره. (پورتو، ۱۳۸۹: ۱۵۴).
سرلوح	شکل هندسی، مزین به نقوش مرصع که در نخستین صفحه فصل و یا بخش می‌کشیده‌اند. سرلوح اگر تک باشد، آن را سرلوح ساده یا مفرد گویند. اگر در کنار هم آورده شود، به آن سرلوح مزدوج گویند. (فرخ، ۱۳۵۴: ۲۴۷)
آرایه‌های تذهیب	شکل مستطیل ساده، مذهب و مرصع است. اطراف آن را با ربع دایره و یانیم دایره آراسته‌اند که به آن در اصطلاح کتیبه قلمدانی گویند. مذهب از آن به عنوان سرسوره در نسخه‌های قرآنی بهره می‌بردند و یا در عنوان‌های نسخه‌های دیوان‌ها. معمولاً کتیبه در قسمت پایین سرلوح رسم می‌شود. مجموعه کتیبه و سرلوحه را در اصطلاح، «سرلوحه کتیبه‌دار» می‌گویند. (مایل هروی، ۱۳۷۳: ۷۶۵)
نشان آیات	این نشان مختص نسخه‌های قرآنی است. در قرون نخستین شامل پایان آیات، سرسوره‌ها و یا تزیینات ابتدای سوره بوده، اما بعدها، این تقسیم‌بندی گسترده شده و از لحاظ محل قرارگیری در صفحه نشان‌ها را می‌توان به نشان پنج‌آیه (خمس)، ده‌آیه (عشر)، حزب، جزء، نشان سجده، طبقه‌بندی کرد. (مرآئی، محمدی، ۱۳۹۴: ۹)
تاج	تاج طرحی است در بالای صفحه تذهیب قرار می‌گیرد که به صورت نیم دایره یا حالت سه‌گوش است. این تزیین بیشتر در سرلوحه‌ها و یا گاهی در اطراف حاشیه نیز دیده شده است.
شمسه	شکلی است مدور، مذهب و مرصع و مشابه تصویر خورشید، شعاع‌هایی از اطراف آن ساطع می‌شود که کتاب‌آرایان اغلب آن را در صفحه بدرقه ابتدای کتاب در ظهر (پشت) صفحه اول ترسیم و در وسط آن مطالبی مانند نام مؤلف را ذکر می‌کردند. (وفادارمرادی، ۱۳۸۰: ۷۵)
ترکیب بندی	تنظیم جایگاه اجزای اثر است که هنرمند برای ایجاد وحدت و تناسب بین بخش‌های مختلف اثر خود به کار می‌برد. تعادل، تقارن و ریتم از عواملی است که در کمپوزیسیون به آنها توجه می‌شود. مفهوم ترکیب بندی یا کمپوزیسیون با مفاهیم دیگر از جمله: Composition Formation، ارتباط و مطابقت دارد
صفحه‌آرایی	به معنای اعم مترادف است با واژه میزانپاز در فرانسه ولی آوت در زبان انگلیسی و اصطلاحاً صفحه پردازی و ماکت کردن نیز همین معنی را می‌دهد، و به معنای اخص عبارت است، طراحی و تنظیم و اجرای صفحات چاپی کتب، نشریات و غیره. (افشار مهاجر، ۱۳۸۳: ۱۲)

اصطلاحات	توضیحات
تناسبات	نسبت طلایی در ریاضیات و هنر هنگامی است که «نسبت بخش بزرگتر به بخش کوچکتر، برابر با نسبت کل به بخش بزرگتر» باشد. تعریف دیگر نسبت طلایی این است که «عددی مثبت است که اگر به آن یک واحد اضافه کنیم به مربع آن خواهیم رسید.» تعریف هندسی آن چنین است: طول مستطیلی به مساحت واحد که عرض آن یک واحد کمتر از طولش باشد.
ختایی	مجموعه‌ای از ترکیب نقش‌مایه‌هایی از گل و غنچه و برگ بر روی شاخه حلزونی یا همان اسپیرا می‌نشیند.
اسلیمی	اسلیمی نقش تزئینی به شکل گیاه با ساقه‌های مارپیچی است که ابتدا و انتهای آن مشخص نیست. اسلیمی گونه‌ای از نقش و نگار است شامل خط‌های پیچیده و منحنی‌ها و قوس‌های دورانی مختلف که در تزئینات و کتیبه‌ها و بعضی دیگر از کارهای نقاشی ترسیم می‌کنند. اسلیمی گاهی به صورت نقش اصلی و زمانی همراه با دیگر طرح‌ها، در معماری، کتاب‌آرایی و هنرهای صناعی به کار رفته است.
شرفه	به خطوط تزئینی گفته می‌شود که در اطراف شمسه یا حاشیه تذهیب به کار می‌رود که مانند رشته‌های نور از جسمی نورانی منعکس می‌شود غالباً با رنگ لاجورد و یا شنگرف. در برخی از نسخ نیز قسمت بیرونی کمند را هم شرفه می‌کشیدند. (کارگر، ساریخانی، ۱۳۹۰: ۷۵)
جدول	در لغت به معنا جوی است، در اصطلاح کتاب‌آرایی به خطوط مستقیم و هندسی گفته می‌شود که چهار جانب یک صفحه را احاطه می‌کند. ابداع آن در زمان سلجوقیان است.

نمودار ۱. بررسی تکنیک‌های رایج در هنر تذهیب (منبع: نگارندگان)

نمودار ۲. بررسی رنگ‌های رایج در هنر تذهیب (منبع: نگارندگان)

نگاهی مختصر به قرآن‌آرایی در عصر تیموری

دوره تیموری از دوره‌های بسیار مهم و پررونق در هنر تذهیب است. نفیس‌ترین نسخه‌های قرآنی را می‌توان در این دوره جستجو کرد. تذهیب در نسخه‌های قرآنی چنان‌که گفته شد در بخش‌های سرسوره‌ها و یا گل‌آیه و یا در مواردی اندک در حاشیه صفحات به ندرت دیده شده است، اما با آغاز قرن نهم هجری فضاهای تذهیب‌شده قرآن‌های نفیس معمولاً شامل صفحات آغازین، دو صفحه ابتدا و انتهای متن اصلی، عنوان‌های سوره‌ها و صفحات پایانی، صفحات حاشیه در متن متداول شده است. در اواخر قرن نهم هجری آرایه‌های دیگری همچون یک جفت شمسه پیش از صفحه آغازین و صفحه‌ای که میان متن را مشخص می‌کرد، استفاده می‌شد. در اوایل قرن دهم کاتبان ایرانی به انتهای دست‌نوشته‌های قرآنی یک یا دو متن ضمیمه کردند. یکی از این ضمایم «دعای ختم» نام دارد. ضمیمه دیگر «فالنامه» است. (جیمز، ۱۳۸۱: ۱۲)

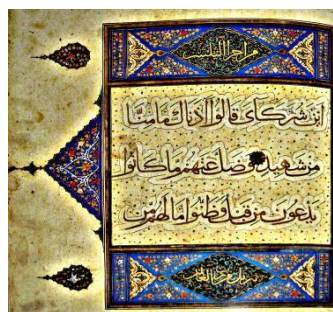
- این دعا در آخر نسخه‌های قرآنی می‌آید که به شکرانه پایان رساندن قرائت قرآن بهره می‌برند، یا دعای مخصوص اختتام قرآن در آن ذکر می‌شود. این قسمت از قرآن دارای خطی خوش و تذهیب‌های مجلل و پرکار و مزین است. (جیمز، ۱۳۸۱: ۱۲)
- فالنامه نیز رساله‌ای است در شرح ارزش حروف عربی و گاهی در باب چگونگی پیشگویی آینده با استفاده از حروف عربی است. (همان، ۱۲)

به‌طور کلی شمار دست‌نوشته‌های بدون تذهیب در این دوره بسیار زیاد است؛ نمونه‌های متعددی از این آثار به طرز درخشانی در سه سبک جدید تذهیب شده‌اند. اولین نوع تذهیب‌های مبتنی بر قالب‌های هندسی که تقریباً در تمامی قرن هشتم هجری متداول شد، در قرن نهم هجری منسوخ گردید. این طرح جای خود را به نوعی از تذهیب بخشید که در آن استفاده از نقش دسته‌گل‌های طلایی با شکوفه‌های رنگین بر زمینه آبی‌رنگ رواج داشت. این نوع سبک در اوایل عصر تیموری، بیشتر در سبک مکتب شیراز رواج یافت. نوع دیگری از تذهیب در دوره تیموری رواج یافت. این نوع سبک تذهیب گل‌های طوماری اسلیمی و نخلک‌هایی غالباً با تسمه‌های درهم‌بافته شده به تصویر کشیده می‌شوند. بیشترین دست‌نوشته‌های قرآنی که با این سیاق تزئین شده‌اند، به هرات و تبریز تعلق دارند. (همان: ۱۴). شایان ذکر است، در صفحه‌آرایی نسخه‌های قرآنی دوره تیموری به‌وفور از «نشان» استفاده شده است. نشان در این دوره به‌صورت دوایری تودرتو و یا قاب اسلیمی‌های گل‌دار، خودنمایی کرده است.

نمونه‌ای از نشان را در قرآن ۳۰ قسمتی از دوره تیموری متعلق به مکتب شیراز، در تصویر می‌توان مشاهده کرد.

(ب) صفحه‌ای از متن (نشان خمس-عشر)

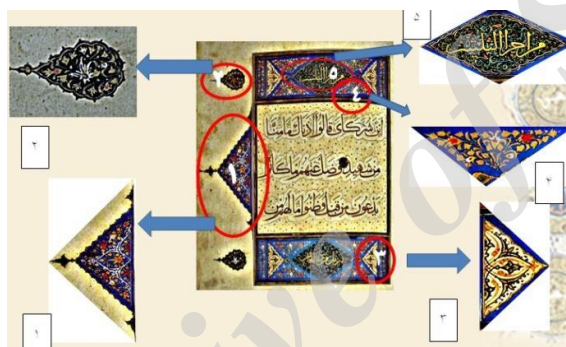

(الف) نیمه سمت چپ از سرلوح مزدوج
(نشان عناوین در کتیبه‌ها)

(ب) جزئی از تصویر

(الف) جزئی از تصویر

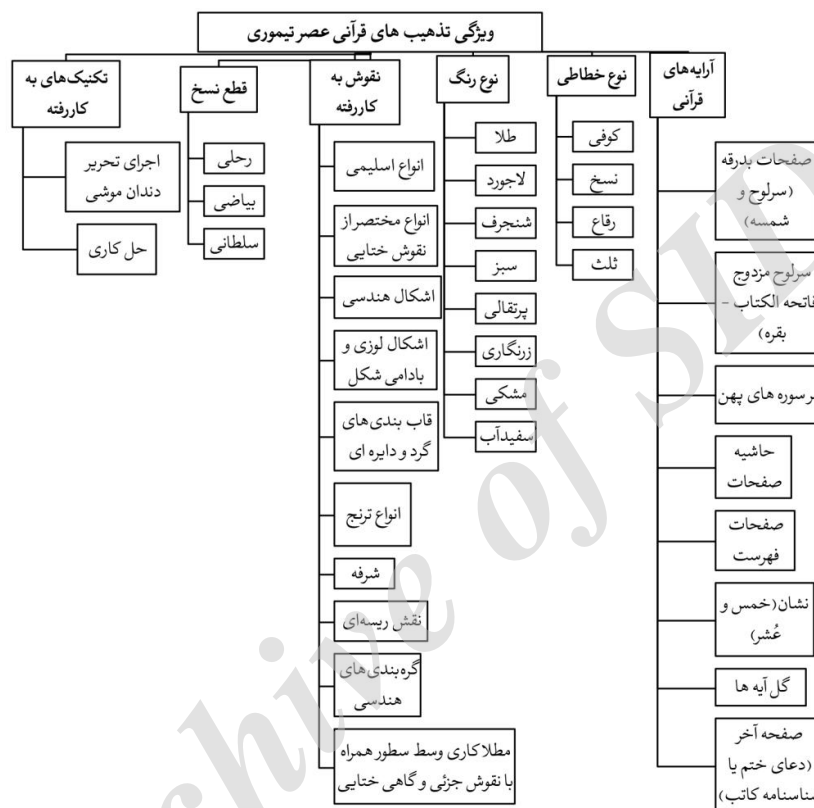
(ج)

۱: نیم تاج ضلع غربی همراه با تزئینات اسلیمی و تلفیق آن مختصری از نقوش ختایی، ۲: نشان تزئینی با فرم شجره‌ای یا درختچه سرو، نشان مخصوص سرسوره، ۳: تزئینات اسلیمی در فرم هندسی شده کتیبه‌های فوقانی و تحتانی، ۴: تزئینات گل و بوته به شیوه مکتب شیراز ترکیب یافته در قالب هندسی کتیبه‌های سرسوره، ۵: تزئینی با فرم لوزی شکل در مرکز سرو سوره، جایگاه عناصر نوشتاری. (غفوری فر، ۱۳۹۵: ۴۲)

تصویر شماره ۱. قرآن ۳۰ جزئی، شیراز، قرن هشتم ه.ق، خط: توقیع-ثلث، سفارش دهنده: فارس ملک خاتون و توران شاه، ابعاد: ۱۹/۶ × ۲۹/۶، کاغذ: مطبق آهار مهره شده سفید چرکی، هر سطر شامل ۷ سطر، محل وقف: خداخانه (کتابخانه‌ای مخصوص قرآن واقع در محوطه مسجد عتیق در شیراز).

(جیمز، ۱۳۸۰: ۱۳۰-۱۳۵)

لازم به ذکر است، قرآن‌های مذهب در عصر تیموری دارای ویژگی‌های شاخصی هستند که در نمودار ۳ به اختصار به آن پرداخته می‌شود:

نمودار ۳. مطالعه مؤلفه‌های ویژه در قرآن‌های مذهب عصر تیموری (غفوری فر، ۱۳۹۵: ۴۸)

معرفی نمونه‌های مورد بررسی

با توجه به اینکه نمونه‌های تیموری کثیری در موزه آستان قدس رضوی محفوظ است، هفت نمونه برحسب نیاز پژوهشی و مشورت با کارشناسان خبره انتخاب و بررسی شده است.

در جدول ۲ نمونه‌های منتخب از آثار موزه و آرایه‌های قرآنی هر قرآن معرفی شده است.

جدول ۲. معرفی نمونه‌های منتخب از دوره تیموری موزه آستان قدس رضوی (منبع: آرشیو موزه)

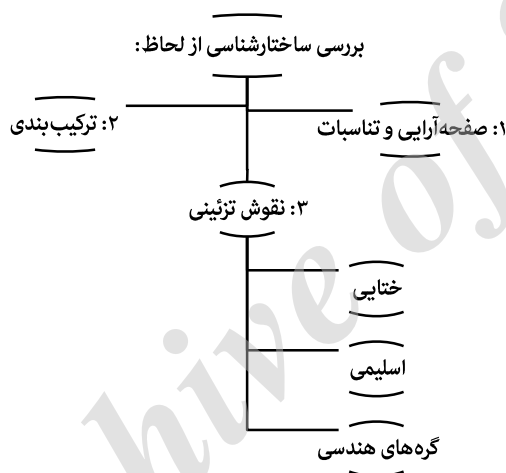
کد نسخه	معرفی قرآن‌های مذهب تیموری	کد نسخه	معرفی قرآن‌های مذهب تیموری	کد نسخه
۳۷۴۱		۱۴۵		وضیحات
	خط قرآن: ریحان. نسخ. ثلث (رنگ مشکی و قلم زر)، ابعاد: ۳۴×۲۳، تعداد اوراق: ۲۸، کاغذ: نخودی، واقف: صالح بن محمد بن علی صانع یزدی، تاریخ کتابت: ۸۰۹ هـ. ق، تذهیب: سده هشتم هـ. ق، سبک: شیراز، نوع جلد: چرمی ضربی تیماج، محل نگهداری: موزه آستان قدس رضوی		خط قرآن: ریحان. ثلث. محقق (رنگ مشکی)، ابعاد: ۵۵×۳۸، تعداد اوراق: ۶۷، کاغذ: حنائی خان‌بالیغ، کتاب: شیخ محمد بن حاجی محمد بن محمد طغرانی، تاریخ کتابت: ۸۰۹ هـ. ق، تذهیب: سده هشتم هـ. ق، محل نگهداری: موزه آستان قدس رضوی	
۱۳۷		۸۱۵		توضیحات
	خط قرآن: نسخ خفی (رنگ مشکی و قلم زر)، خط سرسوره: کوفی تزئینی (سفیداب)، ابعاد: ۴۵.۷×۶۲.۵، تعداد اوراق: ۶۷، کاغذ: نخودی، کتاب: زین العابدین بن محمد کاتب الشیرازی، تاریخ کتابت: ۹، واقف: ابوالفتح مظفرالدین حسن بهادرخان، تذهیب: سده نهم هـ. ق، سبک: هرات، جلد: سوخت ضربی طلاکوب، محل نگهداری: موزه آستان قدس رضوی		خط قرآن: محقق (رنگ مشکی)، خط سرسوره: کوفی تزئینی (سفیداب)، ابعاد: ۴۲.۵×۲۸.۵، تعداد اوراق: ۶۷، کاغذ: حنائی خان‌بالیغ، کتاب: نامعلوم، تاریخ کتابت: ۹، تذهیب: سده هشتم و نهم هـ. ق، سبک: شیراز، محل نگهداری: موزه آستان قدس رضوی	

کد نسخه	معرفی قرآن‌های مذهب تیموری	کد نسخه	معرفی قرآن‌های مذهب تیموری	کد نسخه
	۴۱۶ و ۴۱۷			۴۱۱
خط قرآن: محقق جلی (رنگ مشکى و قلم زر)، خط سرسوره: کوفى تزئینى (سفیداب)، ابعاد: ۴۵.۷×۶۲.۵، تعداد اوراق: ۶۷، کاغذ: خان‌بالیغ، کاتب: نامعلوم، تاریخ کتابت: ؟، واقف: شیخیم سوداگر، تذهیب: سده هشتم هـ. ق، سبک: هرات و تقریباً شیراز، جلد: تیماج قهوه‌ای دورو، محل نگهداری: موزه آستان قدس رضوی. کد ۴۱۶ سوره افتتاح، لازم به ذکر است، این نسخه از باب صفحه‌آرایی مشترک فقط در جزئیات و تزئینات به صورت جزئی متفاوت هستند.		خط قرآن: ریحان. (رنگ مشکى)، ابعاد: ۳۷×۲۸، تعداد اوراق: ؟، کاغذ: نخودی، کاتب و واقف: مرتضی بن محمد بن احمد الحسینی السمنانی، تاریخ کتابت: ۷۷۸ هـ. ق، تذهیب: سده هشتم هـ. ق، جلد: تیماج ضربی عنابی، محل نگهداری: موزه آستان قدس رضوی	توضیحات	
			۳۷۰۷	
خط قرآن: ریحان (رنگ مشکى و قلم زر)، خط سرسوره: کوفى تزئینى (سفیداب)، ابعاد: ۲۴×۳۲، تعداد اوراق: ۵۵، کاغذ: نخودی، کاتب: ؟، تاریخ وقف: ۷۳۶ هـ. ق، واقف: شیخ علی نوین ابن امیرعلی، تذهیب: سده هشتم هـ. ق، سبک: هرات، جلد: تیماج ضربی قه‌ای، محل نگهداری: موزه آستان قدس رضوی			توضیحات	

از بین هفت نمونه قرآن معرفی شده، ۱ نمونه صفحه افتتاح، ۴ نمونه دارای سرلوح مزدوج، ۲ نمونه تک سرلوح، ۴ قرآن دارای سرسوره و در ۵ اثر نشان آیات خمس و عشر قابل مشاهده است.

طبقه‌بندی ساختارهای مورد نیاز در تجزیه و تحلیل آثار

پیش از تجزیه و تحلیل، پژوهشگر لازم دانست دسته‌بندی مناسبی از نمونه‌های تیموری موزه مذکور انجام دهد. نمودار ۵ گویای سلسله‌مراتب تجزیه تذهیب‌های قرآنی است.

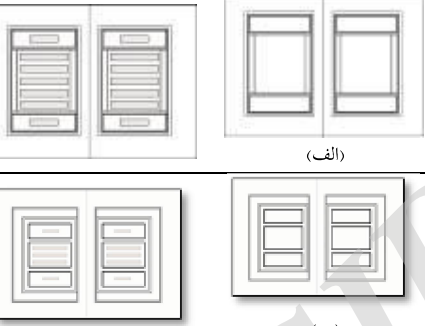
نمودار ۴. طبقه‌بندی ساختارشناسی قرآن‌های مذهب عصر تیموری موزه آستان قدس رضوی (غفوری فر، ۱۳۹۵: ۹۷)

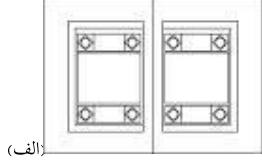
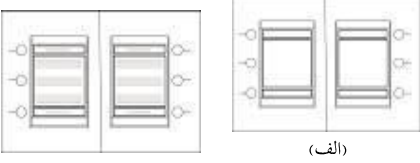
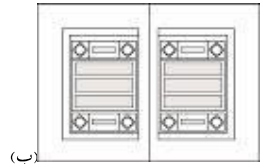

بررسی نوع صفحه‌آرایی، تناسبات و ترکیب بندی

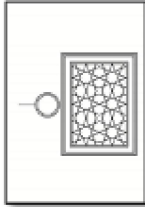
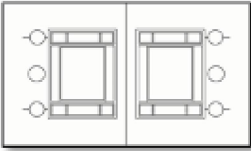
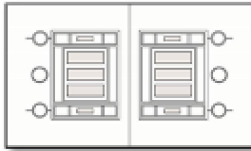
در این قسمت جدولی تنظیم شده است که به نحوه صفحه‌بندی، تناسبات صفحه و کادربندی نوشتارها و تزئینات می‌پردازد و در رابطه با هر نسخه تحلیل و تفسیر مختصری انجام شده است. جدول ۲ ساختار صفحه‌آرایی و تناسبات بین کتیبه‌های آیات را بررسی می‌کند.

جدول ۲. تجزیه و تحلیل قرآن‌های منتخب مذهب عصر تیموری موزه آستان قدس رضوی (منبع: نگارندگان)

تجزیه و تحلیل	کد نسخه	تجزیه و تحلیل	کد نسخه
(الف)	۱۴۵		۳۷۴۱
(ب)			
صفحه موجود دارای یک نشان آیات خمس و عشر،	الف) دارای سرلوح مفرد همراه با نیم تاج در حاشیه ب) دو صفحه مزدوج همراه با دو نشان در صفحه	صفحه آرایبی	۳۷۴۱
محدوده کادر متن نسبت به صفحه: از قسمت فوقانی و تحتانی مساوی، سمت زبانه دوبرابر قسمت عطف. کادر نوشتارها: دو کتیبه فوقانی و تحتانی مساوی، کتیبه دوم از قسمت بالا ۱.۵ برابر کتیبه‌های مذکور، دو کتیبه میانی برابر، کتیبه پنجم ۰.۵ برابر کوچک‌تر از کتیبه‌های بالا و پایین. نسبت تذهیب به نوشتار: $\frac{5}{3}$	نوشتارهای محصور در کادر متعادل با ۳ ضلع صفحه، الف) نسبت کتیبه متن به سرسوره: $\frac{3}{1}$ و نسبت نوشتارهای درشت به کوچک: $\frac{3}{1}$ ب) نسبت نوشتارهای درشت به کوچک: $\frac{1}{1}$	تناسبات	
کادربندی به صورت ۶ کتیبه ای و دارای ۴ کتیبه بازوبندی، بخش چهارم از کتیبه‌ها به سه بخش تقسیم شده است.	الف) تقسیم‌بندی کادر به صورت سه کتیبه ای (سرسوره، متن، غیره) ترکیب نوشتارها در ۵ بخش به صورت قرینه (۲ عنصر نوشتاری در ابتدا و نوشتار درشت در میان کادر اصلی و دو نوشتار در انتها)	ترکیب بندی	

تجزیه و تحلیل	کد نسخه	تجزیه و تحلیل	کد نسخه
(ب)	(الف)	(الف) (ب)	۱۳۷
دارای یک سرلوح مفرد (جزء قرآن)	الف) دارای یک سرلوح مزدوج (سوره‌های آخر قرآن)، ب) سرلوح مزدوج (سوره افتتاح)	صفحه‌آرایی	
سرلوح موجود از سه جانب اصلی مساوی به صفحه، نسبت کادر متن به سروسره: $5/1$، نسبت نوشتار متن به فضای موجود: $1/1$، نسبت تذهیب به نوشتار: $1/6$	هر دو اثر متعادل و مساوی با صفحه، الف) نسبت کتیبه متن به سروسره: $3/1$، نسبت نوشتار متن به فضای موجود: $1/1$، نسبت تذهیب به نوشتار: $2.5/2$، ب) نسبت کتیبه متن به سروسره: $1.5/1$، نسبت نوشتار متن به فضای موجود: $1/1$، نسبت تذهیب به نوشتار: $5/1$، نسبت حاشیه تذهیب بزرگتر به حاشیه کوچکتر: $3/1$	تناسبات	۱۳۸
سرلوح دارای ترکیب بندی ساده به صورت سه سروسره و متن و یک تذهیب در بخش فوقانی سروسره. طبقه بندی نوشتار در ۶ سطر، به طور کلی دارای به ترکیب ساده دو بخشی در صفحه	الف) دارای ترکیب سه کتیبه‌ای همراه با دو کتیبه بازوبندی در اطراف کادر متن، ترکیب ۵ سطری در نوشتار متن به صورت قرینه، ب) تقسیم بندی ۳ کتیبه‌ای در سرلوح همراه با ۲ حاشیه تذهیب پرکار، تقسیم بندی نوشتار در ۳ سطر به صورت قرینه	ترکیب بندی	

کد نسخه	تجزیه و تحلیل	کد نسخه	تجزیه و تحلیل
۴۱۱	(الف)	۴۱۷	(الف)
۴۱۱	(ب)	۴۱۷	(ب)
	صفحه‌آرایی	سرلوح مزدوج همراه با سه نشان به صورت قرینه (آغاز جزء) (ب) صفحه از متن همراه با سرسوره و نشان	سرلوح مزدوج (آغاز جزء)
	تناسبات	(الف) قسمت فوقانی و تحتانی مساوی، زیانه کتاب نسبت به عطف: $4/1$، نسبت متن به سرسوره $5/1$، نسبت تذهیب به کل نوشتار: $3/1$، نسبت نوشتار متن به فضای موجود در متن: $3/$ (ب) قسمت فوقانی و تحتانی مساوی، زیانه کتاب نسبت به عطف: $4/1$، نسبت متن به سرسوره $7/1$، نسبت تذهیب به کل نوشتار: $1/4$، نسبت نوشتار متن به فضای موجود در متن: $1/1$.	قسمت عطف نسبت به بخش فوقانی، تحتانی، زیانه $2/$، نسبت متن به سرسوره: $3/1$، نسبت تذهیب به کل نوشتار: $3/2$، نسبت نوشتار به فضای خالی متن: $1/$، نسبت شرفه به حاشیه تذهیب: $1.5/$، نسبت حاشیه گره‌هندسی به حاشیه بیرونی تذهیب: $4/$
	ترکیب بندی	(الف) دارای ترکیب سه کتیبه‌ای همراه با دو حاشیه خفیف در بخش فوقانی و تحتانی، دارای سه نشان در ترکیب قرینه، بخش بندی سه سطری در فضای متن، (ب) دارای یک نشان در قسمت ذیلی کنار سرسوره، طبقه بندی ۴ سطری در فضای متن.	سرلوح با ترکیب سه کتیبه‌ای، ۴ نشان (شمسه‌ای) در سرسوره‌ها، ترکیب بندی به صورت متقارن و متوازن و نسبتاً متحرک، تقسیم بندی نوشتارهای در ۳ سطر، حاشیه تذهیب در ترکیب با تعداد متنوعی جدول‌کشی رنگی.

کد نسخه	تجزیه و تحلیل	کد نسخه	تجزیه و تحلیل
۳۷۰۷			
توضیحات	صفحه‌آرایی	الف) سرلوح مفرد به صورت صفحات آغازین همراه با نشان تزئینی در ضلع سمت زبانه، محل قرارگیری در صفحه نزدیک به عطف، ب) سرلوح مزدوج صفحات جزء قرآن همراه با ۶ نشان تزئینی در ضلع سمت زبانه صفحه، ج) محل قرارگیری آرایش نوشتارها در کادر	
	تناسبات	الف) محل قرارگیری تذهیب نسبت به کل صفحه از ۳ جهت فوقانی، تحتانی، زبانه صفحه مساوی. عطف نسبت به جهات دیگر $\frac{1}{4}$، نسبت تذهیب به کل فضای صفحه: $\frac{1}{3}$، ب) نسبت کادر تذهیب و نشان‌ها به فضای صفحه: $\frac{1}{1}$، نسبت بخش فوقانی و تحتانی صفحه به قسمت زبانه: $\frac{2}{3}$، نسبت متن نوشتار به سرسوره: $\frac{4}{1}$، نسبت متن نوشتار به فضای خالی موجود: $\frac{1}{1}$، نسبت تذهیب به فضای نوشتار: $\frac{2}{1}$، نسبت کتیبه‌های بازوبندی به متن: $\frac{1}{6}$، نسبت نشان آیات با نشان‌های تزئینی حاشیه: $\frac{3}{1}$	
	ترکیب بندی	الف) ترکیب بندی هندسی در تزئینات داخل کادر، استفاده از گره هندسی در ترکیب حاشیه، استفاده از تزئین نشان در ترکیب کادر بیرونی تذهیب، ب) تقسیم بندی سرلوح به صورت مزدوج و قرینه، تقسیم بندی سه کتیبه‌ای همراه با دو کتیبه بازوبندی تزئینی، ترکیب بندی ۶ نشان تزئینی به صورت قرینه در دو صفحه، ترکیب مجزای سه بخشی در سرسوره.	

بررسی نقوش تزئینی

با توجه به آنچه بیان شد، نقوش تزئینی در این پژوهش به سه بخش تقسیم شده است؛ نقوش ختایی، نقوش اسلیمی، نقوش هندسی یا (گره‌های هندسی). در این بخش جزئیات تذهیب‌های قرآنی تیموری منتخب از موزه آستان قدس رضوی بررسی می‌شود. جدول ۳ به ترتیب کد نسخه و نیز نقوش نام برده شده، تنظیم شده است.

جدول ۳. تشریح نقوش تزئینی (نقوش اسلیمی) تذهیب‌های قرآنی
تیموری موزه آستان قدس رضوی (منبع: نگارندگان)

نقوش اسلیمی									کد نسخه
									۳۷۴۱
									۱۲۵
									۸۱۵
									۴۱۱
									۳۷۰۷

جدول ۴. تشریح نقوش تزئینی (نقوش ختایی، هندسی، نشان آیات) تذهیب‌های قرآنی تیموری موزه آستان قدس رضوی (منبع: نگارندگان)

نشان آیات		نقوش هندسی	نقوش ختایی						کد نمونه	
									۳۷۳	
									۳۷۵	
									۳۷۷	
									۱	
		-							۴۱۱	
			/						۴۱۷، ۴۱۶	
										۳۷۷

یافته‌های پژوهش

گردآوری و تجزیه‌های انجام‌شده از ترکیب بندی، صفحه‌آرایی، تناسبات و تزئینات به کاررفته در تذهیب‌های قرآنی عصر تیموری موزه نام‌برده، نتایجی را در پی داشت. قابل توجه است، میزان به‌کارگیری عناصر تزئینی برحسب سایر نقوش ارزیابی شده است. چنان‌که در جدول ۶ محاسبه شده است، به‌کارگیری میزان کلی توزیع فراوانی نقوش در کل سطح اثر است. لازم به ذکر است، بررسی و درصددگیری نقوش در تطبیق با

هفت اثر منتخب مطالعاتی سنجش شده است.

عملکرد ساختارشناسی ترکیب بندی آثار نیز در محاسبه با هفت اثر صورت گرفته است.

جدول ۵. محاسبه انواع نقوش تزئینی نسبت به دیگر عناصر زینتی موجود (منبع: نگارندگان)

نوع عناصر بصری	نقوش اسلامی	نقوش ختایی	نقوش هندسی	نشان‌ها (شمسه)	خوشنویسی
درصد فراوانی نسبی	٪۳۸.۸	٪۲۲.۴	٪۳.۴	٪۸.۱	٪۲۷.۳
نوع ترکیب بندی و صفحه‌آرایی	ترکیب ۲ کتیبه‌ای	ترکیب ۵ کتیبه‌ای	ترکیب ۳ کتیبه‌ای یا ژورنالی	سرلوح مفرد	سرلوح مزوج
درصد فراوانی نسبی	٪۶۸.۶	٪۱۰.۴	٪۵۰.۴	٪۲۰.۷	٪۱۰.۴
نوع ترکیب بندی و صفحه‌آرایی	ترکیب ۶ کتیبه‌ای	ترکیب ۵ کتیبه‌ای	سرلوح مزوج	سرلوح مزوج	تاج دار
درصد فراوانی نسبی	٪۱۰.۶	٪۱۰.۴	٪۱۰.۴	٪۱۰.۱	٪۸.۴
نوع ترکیب بندی و صفحه‌آرایی	صفحات آغازین	صفحه متن	تزیینی	تزیینی	تزیینی
درصد فراوانی نسبی	٪۱۰.۴	٪۸.۴	٪۱۰.۴	٪۱۰.۱	٪۸.۴

جدول ۶. میزان تراکم نسبی نقوش مورد واکاوی در تذهیب‌های قرآنی تیموری موزه آستان قدس رضوی (منبع: نگارندگان)

انواع نقوش	دسته بندی نوع نقش	درصد فراوانی مربوط به دسته بندی نوع نقش	توزیع فراوانی نقوش
نقوش اسلامی	اسلیمی توپر	٪۲۹.۸	٪۳۸.۸
	اسلیمی توخالی	٪۳.۳	
	اسلیمی ماری	٪۵.۷	
نقوش ختایی	گل ۳ پر	٪۳.۲	٪۲۲.۴
	گل ۴ پر (پروانه‌ای)	٪۱.۴	
	گل ۵ پر	٪۶.۸	
	گل شاه‌عباسی	٪۲.۲	
	گل غنچه‌ای	٪۵.۷	
	انواع برگ	٪۳.۱	

انواع نقوش	دسته‌بندی نوع نقش	درصد فراوانی مربوط به دسته‌بندی نوع نقش	توزیع فراوانی نقوش
نقوش هندسی	گره‌های هندسی	٪۲.۳	٪۳.۴
	نقش هندسه ستاره‌ای	٪۱.۱	
خوشنویسی	ریحان	٪۱۰.۲	٪۲۷.۳
	نسخ	٪۵.۵	
	ثلث	٪۳.۲	
	محقق	٪۶.۳	
	کوفی تزئینی	٪۲.۱	

چنان‌که در جدول ۵ قابل مشاهده است، در نمونه‌های بررسی شده، نقوش اسلیمی توپر، توخالی، ماری، نقوش ختایی از جمله، گل ۳ پر، ۴ پر (پروانه‌ای) و ۵ پر، انواع شاه‌عباسی، گل‌های ترکیبی، تزئینات بادامک، انواع برگ کنگره‌دار و گره‌های هندسی و گاهی ترکیب نقش هندسی در فضا سازی صفحه و تزئینات شرفه مشاهده شده است؛ بدین صورت که در بین نقوش نام برده، نقوش اسلیمی: ۳۸.۸٪، نقوش ختایی: ۲۲.۴٪، نقوش هندسی: ۳.۴٪ و عنصر خوشنویسی و نوشتار ۲۷.۳٪ را به خود اختصاص داده‌اند. اما از بین نقوش اسلیمی: ۲۹.۸٪ نقوش اسلیمی توپر، ۳.۳٪ اسلیمی توخالی و ۵.۷٪ نقوش اسلیمی ماری و یا دهن اژدری استفاده شده است. در بین نقوش ختایی ۱۲.۲٪ گل‌های گرد (۳ و ۴ و ۵ پر)، ۲.۲٪ انواع گل شاه‌عباسی، تنوع برگ‌های کنگره‌ای ۳.۱٪، گره‌چینی ۲.۳٪ و نقش‌های هندسی ۱.۱٪ در آثار نقش‌آرایی شده است.

اما مهم‌ترین ویژگی نمونه‌های تیموری مورد مطالعه در این پژوهش نامتقارن بودن چنگ‌های اسلیمی است. همچنین طبق مطالعات انجام شده، ۵۰٪ از چنگ‌ها، از بیرون قاب اسلیمی و شاخه‌های آنها ایجاد شده‌اند. ۴۰٪ از چنگ اسلیمی‌ها نیز در داخل قاب اسلیمی و یا داخل اسپیرال اسلیمی شکل می‌گیرند. در ۱۰٪ از موارد، گره‌های تزئینی اسلیمی در لابه‌لای شاخه‌های اسلیمی نیز مشاهده شده است. ریزکاری،

پرکاری، تنوع رنگ در نقوش اسلیمی و استفاده از نقوش ختایی در تذهیب قرآن‌های دوره تیموری موزه آستان قدس رضوی نمود بیشتری یافته است. غالب‌ترین رنگ در قرآن‌های مذهب مورد مطالعه لاجورد و طلا بوده است. از مجموعه طیف رنگی، رنگ‌های لاجورد، طلا، سفید، مشکی، سرنج، زنگار، شنگرف، فیروزه‌ای، زرد، آبی روشن در تذهیب‌ها مورد استفاده قرار گرفته است.

نتیجه‌گیری

در بررسی‌های انجام شده از آثار منتخب موزه آستان قدس رضوی، آرایه‌هایی چون سرلوح (سرلوح مزدوج و مفرد)، صفحات افتتاح تزئینی، صفحات متن، سرسوره، نشان آیات، در آثار مذکور دیده شده است. ساختار تقسیم‌بندی صفحات قرآن‌های تیموری مورد بررسی به سه صورت تنظیم شده‌اند: در یک فضا سازی به صورت سه بخشی افقی و در فضا سازی دیگر ۵ قسمتی افقی و در ترکیب دیگر ۶ قسمتی یا همان ۶ کتیبه‌ای افقی. لذا درمی‌یابیم، قطع نسخه‌ها در تقسیم‌بندی صفحه‌آرایی قرآن‌های مذهب تیموری نقش اساسی دارد؛ بدین صورت قطع آثار تعیین‌کننده تقسیم‌بندی و آرایش صفحات است، به طوری که هر چقدر کاغذ کشیده‌تر و باریک‌تر و به صورت عمودی ساخته شود، تعداد سطور برای کتابت طبیعتاً بیشتر خواهد بود. لذا در برخی مواقع برای تنظیم تناسب متعادل در صفحه به خصوص صفحات سرلوح افتتاح، از ترکیب‌های ۵ کتیبه‌ای و یا ۶ کتیبه‌ای بهره می‌گیرند. از طرفی، برای خارج شدن کتیبه‌ها از یکنواختی افقی، در سرلوح‌های افتتاح با ۲ ستون عمودی و در فضای متن قرآن‌ها با ۴ ستون در اطراف کتیبه‌های متن به استحکام و تعادل بصری ساختار صفحه‌آرایی تذهیب‌ها دوجندان می‌افزایند. زمانی که قطع کاغذ جمع‌تر و به اصطلاح خشتی بوده، صفحه‌آرایی سرلوح‌های افتتاح قرآن‌ها در سه بخش طراحی می‌شوند و فضای متناسب با تزئینات و سرسوره در یک تعادل بصری خوشایند قرار می‌گیرد.

در واکاوی‌های صورت‌گرفته تناسب یک اصل مهم در ترکیب یک اثر هنری است.

در این آثار تناسبات به صورت متعادل و اغلب به صورت قرینه و ریتم دار هستند. به بیان دیگر، سازماندهی عناصر بصری و تجسمی و روابط وحدت بخش و یکپارچه بین عناصر تزئینی و نوشتاری در این آثار به وضوح قابل مشاهده است و ویژگی‌هایی همچون کنتراست تیرگی و روشنی، برجستگی و فرورفتگی، انواع فضای مثبت و منفی، چنان متعادل ترسیم و آراسته شده‌اند که القاکننده آرامش، سکون و ایستایی در تصویر شده‌اند.

منابع

- افشارمهجر، کامران (۱۳۸۳)، پایه و اصول صفحه‌آرایی، شرکت نشر کتاب‌های درسی ایران: تهران.
- پنجه‌باشی، الهه و ابوالقاسم دادور (۱۳۹۱). «مطالعه و بررسی نسخه‌های خطی قرآن به کتابت بانوان دوره قاجار»، نگره، ش ۲۴ صص ۴-۱۴.
- پورتر، ایو (۱۳۸۹)، آداب و فنون نقاشی و کتاب‌آرایی، ترجمه زینب رجیبی، نشر متن: تهران.
- توسلی، وحید و حبیب‌الله عظیمی (۱۳۹۴). «بررسی ویژگی‌های آرایه‌ها و تذهیب مکتب هرات در مصاحف قرآنی آستان قدس رضوی»، دوره ۱۸، شماره ۳ (پیاپی ۷۱)، صص ۲۰-۳.
- جیمز، دیوید (۱۳۸۱). پس از تیموری قرآن‌نویسی تا قرن دهم هجری، ترجمه پیام بهتاش، تهران: نشر کارنگ.
- حلیمی، محمدحسین (۱۳۸۶)، اصول و مبانی هنرهای تجسمی، نشر احیای کتاب: تهران.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۷). دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، ج ۲، نشر دوستان و ناهید: تهران.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۸). «کتابت و تذهیب قرآن‌های تیموری در مجموعه داخلی و خارجی»، دوفصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنرهای اسلامی، ش: ۱۰، ۷۴-۸۱.
- شفیقی، ندا و محسن مرآئی (۱۳۹۳). «تبیین وجوه زیباشناسانه بصری در حاشیه‌نویسی قرآن‌های خطی منتخب سده‌های ۱۴ تا ۱۰ ه.ق»، کیمیای هنر، سال سوم، ش: ۱۳، صص ۸۵-۹۷.
- غفوری فر، ف (۱۳۹۵). طراحی و اجرای تذهیب قرآن بر اساس نمونه‌های تیموری موجود در موزه آستانه مقدسه قم، کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۹۲). زرافشان (فرهنگ اصطلاحات و ترکیبات خوشنویسی، کتاب‌آرایی و نسخه‌پردازی در شعر فارسی)، فرهنگ معاصر: تهران.
- کارگر، محمدرضا و مجید ساریخانی (۱۳۹۰). کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، سمت: تهران.
- لینگز، مارتین (۱۳۷۷). هنر خط و تذهیب قرآن، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران: گروسی.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۳). کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی: مشهد.

- _____ (۱۳۹۴)، تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، سوره مهر: تهران.
- مجرد تاکستانی، اردشیر (۱۳۹۲). شیوه تذهیب، سروش: تهران.
- محب‌علی، آزاده (۱۳۸۱). «نگاهی به تاریخچه و سیر تحول هنر تذهیب آرایشگر صفحات قرآن»، گلستان قرآن، دوره سوم، شماره ۱۲۶، صص ۱۱-۱۵.
- مرآئی، محسن و مریم خدام‌محمدی (۱۳۹۴). «بررسی طرح و تزئین در نشان‌های پنج آیه در قرآن‌های سده اول تا نهم هجری قمری در ایران»، نگره، ۳۳ (۱۰)، ۵-۱۵.
- معتقدی، کیانوش (۱۳۹۵). «جایگاه تذهیب‌های قرآنی در مطالعات هنر اسلامی از دیرباز تا امروز»، آستان هنر، ۱۸، ۱۸-۳۳.
- نجارپور جباری، صمد (۱۳۹۵). «مفاهیم تذهیب‌های قرآنی در عصر صفوی»، نگره، دوره ۱۱، ش ۴۰، صص ۳۲-۴۹.
- وفادار مرادی، محمد (۱۳۸۰). «آیین کتابت در نسخه‌های خطی قرون ۷-۹ هـ. ق در کتابخانه آستان قدس رضوی»، کتابداری و اطلاع‌رسانی، سال چهارم، ش ۲.
- همایون فرخ، رکن‌الدین (۱۳۵۴). «هنر کتاب‌سازی در ایران»، راهنمای کتاب، ش ۲۷، ۱۵۸-۳۰.

Archive of SID